

МІНІМАЛІСТСЬКА ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ Й. ШУМПЕТЕРА ТА ЇЇ ПРОЯВИ У СУЧАСНОМУ ЕЛЕКТОРАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті аналізується електоральний процес в контексті шумпетерівської теорії демократії і обґрунтовується положення, що у сучасних умовах вибори визнаються хоча й необхідною, однак явно недостатньою умовою загального процесу демократизації.

Ключові слова: вибори, електоральний процес, демократія, маніпуляція, адміністративний ресурс, електоральна конкуренція.

Метою статті є процес формування електорального простору як специфічного прояву загального демократичного процесу, за теорією Й. Шумпетера, та особливості його прояву в сучасних умовах.

Наукові завдання:

- проаналізувати електоральну проблематику в контексті демократичної теорії Й. Шумпетера;
- виявити сутність та особливості процесу трансформації електорального простору;
- визначити основні теоретико-методологічні підходи до дослідження трансформації електорального простору.

В сучасному науковому світі існує не менше двох тисяч визначень поняття «демократія», але жодне з них не можна визнати класичним чи загальноприйнятим. В політичній науці найбільш розповсюдженим є дефініція Й. Шумпетера щодо демократії як форми політичного устрою — це «інституціональний устрій для прийняття політичних рішень, за якого індивіди набувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [1, с. 355].

У сучасній літературі шумпетерівську концепцію демократії прийнято називати «мінімалістською», оскільки вона акцентує увагу здебільшого на електоральному змаганні. Причому виборча активність взагалі вважається одним із найважливіших індикаторів благополуччя будь-якої системи. Натомість інші дослідники вважають це недостатньою умовою для того, щоб режим можна було характеризувати як демократичний. Більш того вибори взагалі можуть не мати відношення до демократії, тобто до електоральних перегонів (принаймні якщо результат цих перегонів відомий апріорі) [2, с. 64].

Безумовно, шумпетерівська концепція певною мірою актуальна й сьогодні, оскільки електоральне суперництво — необхідна процедура демократії, яка свідчить про початок демократичного транзиту. Проте тільки цього показника не достатньо для ствердження про демократичний лад у суспільстві.

На думку І. Шапіро, до електоральної конкуренції, у шумпетерівському розумінні, здатне будь-яке суспільство [Див. детал. : 3]. У той же час так звана «третя хвиля» демократизації охопила переважно країни з нерозвиненою політичною культурою, для яких характерною є можливість широкого маніпулювання свідомістю громадян. Крім того, за відсутності ефективних механізмів суспільного контролю вірогідна фальсифікація проведення і результатів виборів. Навіть якщо змагальні вибори є вільними й чесними, вони дозволяють громадянам визначати свої переважання лише відносно вкрай узагальнених альтернатив, фактично позбавляючи їх можливості захищати свої конкретні інтереси, особливо в період між виборами. Більш того оскільки змагальні вибори обмежують права й свободи меншості, яка «програла», електоральна процедура здатна призвести до руйнівних для соціуму результатів: більшість може проголосувати за позбавлення меншості виборчих прав і задушити опозицію, а отже, заблокувати майбутню політичну конкуренцію. Важко не погодитися з твердженням, яке актуально й наразі, що «демократія, яка не захищає автономію меншості й індивіда перед волею більшості, ризикує трансформуватися в «тоталітарну» [4, с. 79].

Модель Й. Шумпетера, що зводить демократію до електоральної конкуренції еліт, отримала назву «змагальний елітизм» і стала об'єктом серйозної критики з боку спеціалістів, що вказують на «електоральний прорахунок» — одні лише конкурентні вибори самі по собі далеко не завжди ведуть до становлення демократії, особливо в тих країнах, в яких тривалий час панували недемократичні режими. Інакше кажучи, з теоретичної точки зору, критерій електоральної конкуренції, хоча й необхідний для демократії, але ні у якому разі не є демократичним.

Водночас модель Й. Шумпетера уразлива й емпірично, оскільки вона передбачає лише один ідеальний тип перегонів еліт — вільну електоральну конкуренцію, за якої сторона, що програла на виборах, передає кермо влади переможцям», або, за А. Пшеворським, «демократія — це система, за якої партії програють вибори» [Цит. за : 5, с. 10]. Альтернативою такого роду перегонів є лише повна монополія правлячого групування на владу, яка супроводжується неконкурентними «виборами без вибору».

Мінімалістський підхід Й. Шумпетера дає можливість приєднати значну кількість держав світу до демократичних, оскільки сьогодні

вибори проводяться у більшості країн. Тобто з цієї точки зору кількість демократичних режимів зростає. Проте політична практика свідчить, що в більшості з тих країн, де з недавнього часу проводяться вибори, вони не привели до становлення демократії. Більш того інколи (і в останній час нерідко) вибори призводять навіть до зворотних результатів, тобто реанімації в деяких транзитних суспільствах елементів авторитаризму. Так, практика демократичних транзитів «третьої хвилі» свідчить, що формальна «інаугурація» демократії, тобто проголошення демократичних інститутів і процедур «електоральної демократії», аж ніяк не представляє загального результату трансформаційних процесів. Формальні електоральні процедури часто являють собою не ключовий компонент «електоральної демократії» як проміжної фази на шляху до демократичної консолідації, про що так полюбляють говорити оптимісти «глобальної демократизації», проте зовсім інший політичний феномен — а саме трансформацію одного різновиду недемократичного режиму в інший, що нерідко завершується консолідацією «нової автократії» [6, с. 71].

Аналіз подібних явищ став підставою для висунення низки визначень демократії, в яких вибори і лібералізм розглядаються розрізнено, чи більш того сама демократія відмежовується від лібералізму. Політичну систему, в якій проводяться регулярні більш-менш вільні вибори, і яка й за іншими параметрами не відповідає міркам демократії, стали називати «електоральною» або «делегативною» демократією.

Досвід останніх двох десятиліть свідчить, що ствердження формальних демократичних процедур, насамперед виборів, зовсім не визначає характер легітимного політичного режиму. Більш того формальні електоральні процедури — не головне в демократії. Як відзначає Л. Даймонд, «під демократією розуміється дещо більше, ніж просто вибори, навіть якщо вони є регулярними вільними і чесними. Вона передбачає, що немає «заповідних просторів» влади, зарезервованих для військових чи інших соціальних і політичних сил, які не відповідають перед електоратом, що існує «горизонтальна» відповідальність офіційних осіб стосовно один одного, що обмежує владу виконавчих структур і захищає конституціоналізм, панування права й дорадчі процедури. Нарешті, вона передбачає наявність умов для політичного громадянського плюралізму, а також для забезпечення індивідуальних та групових свобод, щоб інтереси і цінності, які суперничують, могли знаходити вираження й конкурувати не тільки в ході періодичних виборів...» [7, с. 16–17].

І справа тут не лише в тому, що «всередині» формально демократичних інститутів часто ведуться «недемократичні ігри», а у

тому, що самі ці формальні інститути і зовнішньодемократичні процедури можуть — і цілком ефективно — використовуватись як «димові завіси» для різних видів недемократичних режимів — цезаристських, султанистських, популістських, у тому числі і в їхніх «гібридних» формах.

Пізнавальні можливості дихотомічного підходу до дослідження демократії доволі обмежені. А під час вивчення ролі виборів у процесі трансформації політичних режимів він демонструє недостатню вирішальну здібність, не дозволяючи виявити відмінності між варіантами політичної конкуренції (або ж відсутності такої).

Дослідники довгий час приділяли значну увагу в першу чергу «установлювальним виборам» як механізму переходу від неконкурентних політичних режимів і становлення «нових демократій», у тому числі і в посткомуністичних країнах. Інші варіанти розвитку електорального процесу й політичної конкуренції залишалися поза науковим аналізом. Проте за аналогією як в економіці ринок не вичерпується досконалою конкуренцією і повною монополією, так і політичний (принаймні електоральний) ринок неможливо звести лише до досконалої конкуренції (за висловом Й. Шумпетера) чи повної відсутності конкуренції як такої. Це стає все більш очевидним в різних країнах (у тому числі на пострадянському просторі), де відбувається консолідація «гібридних режимів», далеким як від демократії, так і від авторитаризму. Тому необхідне вивчення різноманітних аспектів обмеження конкуренції на електоральному ринку — від картельної змови еліт до підвищення вхідних бар'єрів, що виключають з конкурентної боротьби тих чи інших аутсайдерів.

Нормативним виявом досконалої електоральної конкуренції еліт традиційно слугує критерій вільних і справедливих виборів, що знайшов відображення в міжнародних правових документах. Натомість відхилення від цього стандарту різноманітні і не можуть бути зведеними до одного простого показника (наприклад, факту визнання чи невизнання результатів виборів з боку опозиції). Найбільш глибокий аналіз цих аспектів електоральної політики зроблено датськими дослідниками Й. Елклітом та П. Свеннсоном. Ними введено 9 критеріїв вільних і 25 критеріїв справедливих виборів, на підставі чого автори стверджували, що найважливішим пріоритетом демократизації є наявність вільних виборів як необхідної умови для електоральної конкуренції, щодо справедливості виборів, то цитовані дослідники надають їй значно менше значення [Див. : 8].

Такий погляд певною мірою відповідає логіці еволюції електорального процесу в розвинених демократіях Заходу, де проведення вільних виборів стало передумовою тривалого й поступового досягнення критеріїв справедливих виборів.

Як засвідчила політична практика, у сучасних посткомуністичних режимах вибори не стали результатом поступової еволюції електоральної політики комуністичного періоду, в той час як сам факт їхнього проведення виявився своєрідним «квитком в один кінець». Повна відмова від виборів чи явні відхилення від норм вільних виборів потягнула б за собою надто великі витрати для правлячих груп. Тому подібні випадки доволі рідкі (прикладом з-поміж пострадянських держав може бути Узбекистан, де політичні партії відповідно до законодавства не мають права боротися за владу). В умовах гібридних режимів несправедливі вибори із явно нерівними умовами передвиборчої боротьби і зловживаннями під час голосування широко розповсюджені.

Вільні, але несправедливі вибори зазвичай не передбачають явних заборон для участі в них навіть опозиційних партій чи кандидатів, однак при цьому виключають можливість поразки правлячих груп і втрати ними влади за результатами виборів. Електоральна конкуренція на несправедливих виборах обмежена завдяки тому, що правлячі групи використовують ресурси держави (адміністративні, економічні, кадрові, інформаційні) задля забезпечення односторонніх переваг з метою утримання влади за результатами виборів. При цьому слід розрізняти два види обмежень електоральної конкуренції:

1) «жорсткі» — такі як селективне виключення окремих опозиційних партій чи кандидатів з передвиборчої боротьби (відмова в реєстрації чи її відміна в ході кампанії під тим чи іншим приводом) або явно недостовірний підрахунок голосів (фальсифікація виборів);

2) «м'які» — явно нерівний доступ кандидатів і партій до висвітлення у засобах масової інформації і до фінансування кампаній у поєднанні з використанням державного апарату для забезпечення перемоги правлячої групи.

Хоча в обох випадках вибори мають несправедливий характер, «жорсткі» обмеження більш явно відхиляються від демократичних стандартів (прикладом їхнього широкого застосування у пострадянському просторі може бути Білорусь).

Натомість застосування правлячими групами «жорстких» обмежень електоральної конкуренції ризиковано, оскільки це може призвести до підриву легітимності режиму. У разі масового неконвенційного протесту це загрожує переростанням у повний колапс режиму, якщо витрати пригнічення опозиції (як на стадії підготовки виборів, так і після їхнього проведення) виявляться надто високими. У такому разі фальсифікації результатів голосування можуть стати детонатором краху гібридних режимів на тлі масової мобілізації опозиції і непопулярності правлячих груп.

Водночас «м'які» обмеження електоральної конкуренції, хоча і потребують від правлячих груп суттєвих витрат у ході підготовки та проведення виборчих кампаній, дозволяють їй мінімізувати ризики делегітимації режимів, не говорячи вже про ризики втрати влади за результатами виборів. Недивно тому, що в гібридних режимах правлячі групи отримують стимули для того, щоб проводити вільні, але несправедливі вибори, віддаючи за інших рівних умов перевагу «м'яким» обмеженням електоральної конкуренції перед «жорсткими».

У науковій літературі розповсюджена думка, що одним з найважливіших критеріїв, за наявністю якого можна судити про завершеність «транзиту» тієї чи іншої країни, — це, як мінімум, двократне проведення в ній виборів із дотриманням стандартних демократичних процедур. Так, наприклад, С. Хантингтон зауважує, що політику не можна вважати демократичною до того часу, поки її уряди якнайменш двічі не поступалися владою внаслідок поразки на виборах [Див. : 9].

Відзначається, що лише після цього можна вважати, що такі процедури мирної, демократичної зміни влади стали нормою. Проте, як відзначає американський учений Т. Карозерс, переконання в тому, що встановлення регулярних і чесних виборів не тільки надасть легітимності новим урядам, а й буде постійно поглиблювати політичну участь і демократичну відповідальність, — часто не підтверджується. В багатьох країнах «транзиту» проводяться достатньо регулярні і чесні вибори, проте політична участь за межами голосування залишається низькою, а відповідальність уряду — слабкою. Виявилось, що причини широкої безодні між політичними елітами і громадянами в більшості цих країн коріняться у структурних умовах, таких як концентрація багатства чи певні соціокультурні традиції, які вибори самі по собі змінити не в змозі. Дивно також, як малоелекторальна боротьба стимулює оновлення чи розвиток політичних партій у багатьох країнах. Такі глибокі патології, як персоналістичні партії, партії хамелеони і партії-одноденки, або стагнующий політичний процес, в основі якого лежать патронажні зв'язки, очевидно, здатні тривалий час співіснувати з процесами політичного плюралізму, маючи певну ступінь легітимності [10, с. 57–58].

Ці розчарування, звісно, не означають, що вибори в таких країнах позбавлені сенсу або що міжнародній спільноті не слід продовжувати підтримувати вільні і чесні вибори. Натомість не слід очікувати, що вибори самі по собі зможуть стати генератором демократичних перетворень.

Сумніви у виборах як інструменті демократизації висловлює і В. Я. Гельман, стверджуючи, що навіть простий електоральний тест «вільних і справедливих виборів» не зовсім релевантний в епоху

«політичних машин» і «партій влади», коли результати голосування — навіть за наявності конкуренції — багато в чому обумовлюються потенціалом адміністративної мобілізації мас правлячими групами, не говорячи вже про систематичну нерівність умов ведення кампанії. У ситуації, коли вибори не є механізмом зміни влади і не впливають на вироблення політичного курсу, їхнього значення має якісно інший характер, ніж у межах шумпетерівської моделі. У крайньому випадку вибори виявляються неконкурентними, проте можливе і створення в межах правлячої групи свого роду «мінімально виграшної коаліції», що здатна забезпечити чинному носію «верховної влади» переобрання за будь-яких обставин і не допустити зміни влади у разі перемоги «неправильного» кандидата» [11, с. 51]. Безумовно, у цьому разі йдеться не про ліберальну критику «електоралізму», згідною з якою вибори визнаються хоча й необхідною, однак явно недостатньою умовою демократизації, а про те, що вони взагалі можуть не мати відношення до демократії, тобто електоральних перегонів (принаймні, результат цих перегонів відомий апріорі). Критерій «вільних і справедливих виборів» непридатний для аналізу такого роду явищ — навіть з урахуванням поправки на можливі проміжні варіанти типу «вільних, але справедливих виборів» з частковою фальсифікацією» та ін. [Див. : 12].

Цінність виборів знижується практикою маніпуляції поведінкою виборців (інколи високотехнологічною). Не в останню чергу — вихід привабливих кандидатів, не здатних через відсутність чи загальну слабкість партійних структур забезпечити своїй кампанії, передусім в одномандатних округах, необхідну фінансову підтримку. Інколи — обґрунтованою чи безпідставною недовірою виборців до результатів підрахунку голосів. І якщо зовсім недавно і політики, і соціологи, і виборці в масі своїй були схильні вважати, що застосування політичних технологій у поєднанні з використанням так званого «адміністративного ресурсу» дозволяє, зазвичай, досягати бажаних результатів без явних порушень закону або /і неформального консенсусу в розумінні ступеня допустимого і недопустимого, то політичні події останнього часу в Україні продемонстрували, що це не так.

Суттєвим кроком на шляху розвитку сучасних уявлень про демократію стала теорія поліархії американського вченого Р. Даля. Поліархія, за Далем, — це реалістичний варіант демократії, «змагання, відкрите для участі». Концепція поліархії передбачає не тільки політичну конкуренцію і широку участь, а й наявність ліберальних свобод, плюралізму. Відповідно до цієї концепції демократичним

можна вважати лише те суспільство, в якому громадяни мають можливість формулювати свої потреби, інформувати про них й визначати діяльність уряду. Ці можливості забезпечуються: свободою створювати організації; свободою думки; правом вибирати й бути обраним; конкурентністю; наявністю альтернативних джерел інформації; вільними й чесними виборами; інституціоналізованою відповідальністю уряду за свої рішення [Цит. за: 13]. Теорія поліархії Р. Даля, що містить у собі такі категорії, як широка політична участь, політична конкуренція, високий рівень свободи й плюралізму, дозволила науково ідентифікувати демократію.

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що в межах демократичної традиції неможливо заперечувати фундаментальну цінність участі, проте більшість упевнених демократів заперечують окремі форми участі. Крім того, мало хто готовий розглядати участь як універсальний засіб для розв'язання проблем сучасного суспільства. Так, дуже серйозною проблемою для демократичної теорії і практики є питання про громадянську компетентність «пересічного члена демократичного суспільства», про його здатності адекватно й на дійсно раціональній підставі оцінити складну структуру сучасної соціальної реальності. Адже якщо виборець голосує за інтуїцією, не ускладнюючи себе аналізом політичних програм і попередньої політичної практики кандидатів чи будучи не в змозі здійснити такий аналіз, тоді ним легше маніпулювати, нав'язувати йому чужу думку і волю. Чим більше в країні неосвічених виборців, тим меншим є ступінь істинного демократизму виборів і волевиявлення народу.

Література

1. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм и демократія / Й. Шумпетер. — М. : Економіка, 1995. — 540 с.
2. Билязиак Дж. Разнообразие режимов и электоральные системы в посткоммунистических странах (реферат) / Дж. Билязиак // Демократія и управление. Информационный бюллетень исследовательского комитета РАПН по сравнительной политологии. — 2007. — № 1 (3). — СПб. : СП-РАПН, 2007. — С. 64–67.
3. Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики / И. Шапиро // Полис. — 2001. — № 4. — С. 27–35.
4. Кучма Л. О. Нормативні межі маніпулювання електоратом у виборчому процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спеціальність 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Л. О. Кучма. — Л., 2007. — 20 с.

5. Ахременко А. С. Пространство электорального выбора: модели и концепции (часть первая) / А. С. Ахременко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. — Политические науки. — 2010. — № 1. — С. 10—13.
6. Арбатская М. Н. Электоральное пространство и управление избирательными правами граждан: методологические и методические основы анализа / М. Н. Арбатская // Политэкс. — 2011. — № 1. — С. 62—81.
7. Diamond L. The End of the Third Wave and the Start of the Forth. — Plattner M., Espada J. (eds.) The Democratic Invention. Baltimore. — L., 2000. — P. 16—17.
8. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе? / Д.-Л. Сейле // Политическая наука. — 2009. — № 4. — С. 56-64.
9. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / Саюэль Хантингтон. — М.: Прогресс-Традиция, 2003. — 123 с.
10. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // Политическая наука. — 2003. — № 2. — С. 57—58.
11. Гельман В. Я. От «бесформенного плюрализма» — к «доминирующей власти»? / В. Я. Гельман // Общественные науки и современность. — 2006. — № 1. — С. 46—59.
12. Гельман В. Я. Вказ. стаття.
13. Duch R. Participation in the new democracies of Central and Eastern Europe: Cultural versus rational choice explanations / R. Duch // Budapest, 1998. — P. 195—217.

В статье анализируется электоральный процесс в контексте шумпетеровской теории демократии и обосновывается положение, что в современных условиях выборы хотя являются и необходимым, но все же недостаточным условием общего процесса демократизации.

Ключевые слова: выборы, электоральный процесс, демократия, манипуляция, административный ресурс, электоральная конкуренция.

In the article electoral process is analyzed in the context of Schumpeter's theory of democracy and position is grounded, that in modern terms elections are necessity, but however by the insufficient condition of general process of democratization.

Key words: elections, electoral process, democracy, manipulation, administrative resource, electoral competition.

Єхніч Анжеліка Вікторівна — викладач кафедри загальних дисциплін та мовної підготовки іноземних громадян Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», кандидат політичних наук.

Рецензент: проф. Новакова О. В.